

UMUMIY LEKSIKOLOGIYA VA UNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Komilova Munira

Andijon davlat chet tillari instituti

Ingliz filologiyasi, o‘qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti

Tarjima nazariyasi va amaliyoti yo‘nalishi

101-guruh talabasi

Xomidova Malohat

Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasida o‘qituvchisi

“Leksikologiya – bu tilning eng boy va murakkab qismi bo‘lib, u inson tafakkuri bilan bevosita bog‘liqdir”.

Stephen Ullmann

Annotatsiya: Ushbu maqolada leksikologiyaning mohiyati, predmeti va vazifalari yoritiladi. Shuningdek, so‘z va uning ma‘nosi, leksik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar (sinonimiya, antonimiya, omonimiya), hamda leksikaning qatlamlari haqida batafsil ma‘lumot beriladi. Tilning lug‘at boyligini o‘rganishning nazariy va amaliy ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, so‘z, lug‘at boyligi, sinonim, antonim, omonim, leksik qatlam, semantika, terminologiya, frazeologiya

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, uning asosiy boyligi so‘zlardan iboratdir. Har bir tilning rivojlanish darajasi, avvalo, uning lug‘at tarkibi bilan belgilanadi. Tilning aynan shu jihatini o‘rganadigan soha leksikologiya deb ataladi.

Leksikologiya tilshunoslikning muhim bo‘limlaridan biri sifatida so‘zlarning ma‘nosi, tuzilishi, kelib chiqishi va qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganadi. Ushbu soha nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, tarjima, til o‘qitish va nutq madaniyatida muhim rol o‘ynaydi.

Leksikologiya (yunoncha “lexis” – soʻz, “logos” – taʼlimot) tilning lugʻat tarkibini oʻrganadigan fan hisoblanadi. U til tizimidagi barcha soʻzlarni, ularning maʼnosini va oʻzaro bogʻliqligini tahlil qiladi.

Leksikologiya quyidagi yoʻnalishlarga boʻlinadi:

- **Umumiy leksikologiya** – barcha tillarga xos umumiy qonuniyatlarni oʻrganadi
- **Xususiy leksikologiya** – muayyan bir til (masalan, oʻzbek tili) leksikasini oʻrganadi
- **Tarixiy leksikologiya** – soʻzlarning tarixiy rivojlanishini tahlil qiladi
- **Qiyosiy leksikologiya** – turli tillar leksikasini solishtiradi

Soʻz va uning maʼnosi

Soʻz tilning eng asosiy leksik birligi boʻlib, u maʼlum bir tushuncha yoki predmetni ifodalaydi. Har bir soʻz oʻzining **leksik maʼnosiga** ega boʻladi.

Soʻz maʼnosi quyidagi turlarga boʻlinadi:

- **Asosiy (denotativ) maʼno** – soʻzning bevosita, lugʻaviy maʼnosi
- **Koʻchma maʼno** – oʻxshashlik yoki bogʻliqlik asosida yuzaga keladi
- **Emotsional-ekspressiv maʼno** – his-tuygʻuni ifodalaydi

Masalan, “oltin” soʻzi aslida metall nomini bildirsa, koʻchma maʼnoda “qimmatli”, “bebaho” degan maʼnolarni anglatishi mumkin.

Leksik birliklar oʻrtasidagi munosabatlar

Til lugʻat tarkibidagi soʻzlar oʻzaro turli munosabatlarda boʻladi:

Sinonimlar – maʼnosi yaqin, lekin shakli turli boʻlgan soʻzlar (masalan: chiroyli – goʻzal – latofatli)

Antonimlar – maʼnosi qarama-qarshi soʻzlar (masalan: katta – kichik)

Omonimlar – shakli bir xil, lekin maʼnosi turli boʻlgan soʻzlar (masalan: “olma” – meva, “olma” – buyruq feʼli)

Bu munosabatlar nutqni boyitadi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Leksik qatlamlar

Til leksikasi turli qatlamlardan iborat boʻlib, ular quyidagilarga ajratiladi:

- **Faol leksika** – kundalik hayotda keng qo‘llaniladigan so‘zlar
- **Nofaol leksika** – kam ishlatiladigan yoki eskirgan so‘zlar

Nofaol leksikaga quyidagilar kiradi:

- **Arxaizmlar** – eskirgan, lekin tushunarli so‘zlar
- **Tarixiy so‘zlar** – tarix bilan bog‘liq, hozir ishlatilmaydigan birliklar
- **Neologizmlar** – yangi paydo bo‘lgan so‘zlar

Masalan, zamonaviy texnologiyalar rivoji bilan yangi so‘zlar paydo bo‘lmoqda.

Frazeologiya va terminologiya

Leksikologiya doirasida frazeologik birliklar ham o‘rganiladi. Ular tayyor holatda qo‘llaniladigan, ko‘chma ma’noga ega iboralardir (masalan, “ko‘ngli tog‘day”).

Terminologiya esa ilmiy va kasbiy sohalarga oid maxsus so‘zlarni o‘rganadi. Har bir fan o‘z terminlariga ega bo‘lib, ular aniq va bir ma’noli bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Leksikologiya tilshunoslikning muhim sohasi bo‘lib, tilning lug‘at boyligini chuqur o‘rganishga xizmat qiladi. So‘zlarning ma’nosi, ularning o‘zaro munosabatlari va leksik qatlamlar tilning rivojlanish darajasini ko‘rsatadi. Ushbu bilimlar nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim bo‘lib, nutq madaniyatini oshirishda katta rol o‘ynaydi.

Tilning lug‘at boyligi doimiy o‘zgarib boradi

Har yili tilga yangi so‘zlar qo‘shiladi (neologizmlar), eski so‘zlar esa kam ishlatiladi yoki tarixiy qatlamga o‘tadi. Masalan, “internet”, “onlayn” so‘zlari oxirgi yillarda keng qo‘llanilmoqda. Bu hodisa tilning tirik tizim ekanligini ko‘rsatadi.

So‘zlar soni til boyligini to‘liq ifodalamaydi

Til boyligini faqat so‘zlar soni bilan o‘lchash mumkin emas. Sinonimlar, iboralar va nozik ma’nolar ham tilning boyligini belgilaydi. Masalan, “chiroyli” so‘zining o‘zbek tilida bir nechta sinonimlari mavjud: go‘zal, latofatli, dilbar.

Ko‘p ma’nolilik (polisemiya)

Ko‘pchilik so‘zlar bir nechta ma’noga ega bo‘ladi. Bu polisemiya deb ataladi. Masalan, “bosh” so‘zi: tana a’zosi, rahbar (boshliq), boshlanish (ishning boshi). Polisemiya nutqda ixchamlik va boy ifodaning muhim manbai hisoblanadi.

Omonimlar tilni murakkab, lekin boy qiladi

Omonimlar — shakli bir xil, lekin ma’nosi turlicha bo‘lgan so‘zlar. Masalan: “olma” – meva, “olma” – buyruq fe’li. Ular nutqni murakkab qiladi, lekin so‘zlarni ko‘p ma’noda ishlatishga imkon beradi.

Har bir sohaning o‘z terminologiyasi mavjud

Fan va texnika rivojlanishi bilan har bir sohada maxsus so‘zlar (terminlar) paydo bo‘ladi. Masalan: tibbiyotda – “terapiya”, iqtisodda – “inflyatsiya”. Terminlar aniq va bir ma’noli bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Leksikologiya boshqa fanlar bilan bog‘liq

Leksikologiya semantika (ma’no), etimologiya (so‘z kelib chiqishi), frazeologiya (ibaralar) va stilistika (uslub) kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq. Shu bois, leksikologiyani o‘rganish tilning boshqa jihatlarini ham chuqur tushunishga yordam beradi.

O‘zbek tili leksikasi turli manbalar hisobiga boyigan

O‘zbek tili lug‘ati turkiy, arab, fors, rus va ingliz tillaridan kirgan so‘zlar orqali boyigan. Bu tilni rang-barang va boy qiladi, shuningdek, o‘ziga xos milliy ifodani saqlashga imkon beradi.

Frazeologik birliklar milliy tafakkurni aks ettiradi

Iboralar (frazelogizmlar) oddiy so‘zlardan ko‘ra kuchliroq ifoda vositasi bo‘lib, xalqning dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan: “ko‘ngli tog‘day”, “yuragi orqaga tortdi”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili**. – Toshkent: Fan, 2006.
2. Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining izohli lug‘ati**. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
3. Madvaliyev A. va boshqalar. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikologiyasi**. – Toshkent: Universitet, 2010.
4. Nurmonov A. **O‘zbek tilshunosligi nazariyasi**. – Toshkent: Sharq, 2012.
5. Hojiyev A. **O‘zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi**. – Toshkent: O‘qituvchi, 1998.

6. Yusupov U. **Umumiy tilshunoslik**. – Toshkent: Fan, 2007.
7. Crystal D. **The Cambridge Encyclopedia of the English Language**. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
8. Jackson H., Amvela E. **Words, Meaning and Vocabulary**. – London: Continuum, 2007.
9. Lyons J. **Linguistic Semantics: An Introduction**. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
10. Saussure F. de. **Course in General Linguistics**. – London: Duckworth, 1983.

“Mazkur tadqiqotda mahalliy va xorijiy manbalar asosida leksikologiyaning nazariy jihatlarini kompleks tarzda tahlil qilindi”.